

Piotr Paweł Gach

Powstanie styczniowe na łamach paryskiego tygodnika "L'Illustration. Journal Universel"

Niepodległość i Pamięć 10/1 (19), 19-44

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Piotr Paweł Gach
(Lublin)

Powstanie styczniowe na łamach paryskiego tygodnika „L’Illustration. Journal Universel”

W poprzednich publikacjach wskazaliśmy na ogólną tematykę oraz ważniejszych autorów artykułów i ilustracji zamieszczonych w latach 1861-1864 w największym, wielkoformatowym czasopiśmie francuskim „L’Illustration”, które odnosiły się do Polki i Polaków usiłujących wybić się na niepodległość¹. Na tej samej podstawie źródłowej przedstawiliśmy zagadnienie udziału Francuzów w powstaniu styczniowym². Całościowe wykorzystanie materiałów tekstowych i ilustracyjnych odnoszących się do Polski w tym czasopiśmie, ciągle pozostaje postulatem badawczym.

Na materiały te zwrócił uwagę już przed wieloma laty ks. J. Jarzębowski publikując zestawienie obejmujące 97 drzeworytów zamieszczonych na łamach „L’Illustration” w latach 1861-64³. Publikacja ta nie dotarła do szerszego grona zainteresowanych osób ze względu na działalność cenzury i istniejące utrudnienia w komunikacji naukowej. Wspomniane ilustracje, chociaż dokładnie zlokalizowane, nie zostały do dzisiaj poddane gruntownej analizie badawczej. Według naszych ustaleń od stycznia 1861 do czerwca 1864 na łamach tego czasopisma znalazło się 106 drzeworytów związanych z historią Polski i rzeczywistością powstania styczniowego⁴.

Nie badano również i nie opublikowano tekstów towarzyszących wspomnianym ilustracjom, pomimo ich walorów, takich jak: rzetelność, wiarygodność i dokładność. Zawarta w tych artykułach i ilustracjach warstwa informacyjno-emocjonalna nie była wykorzystywana w dotychczasowych opracowaniach historycznych. W dalszym ciągu autorzy rozmaitych opracowań reprodukują drzeworyty pierwotnie zamieszczone na łamach „L’Illustration” (nie zawsze podając skąd one pochodzą) i traktują je jako uzupełniającą dokumentację poruszanej problematyki⁵.

- 1 P.P. Gach, *Nowe źródła i ilustracje do historii Polski XIX wieku*, w: *Ojczyzna i wolność. Prace ofiarowane prof. J. Ziółkowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, E. M. Ziótek, Lublin 2000, s. 759-780; patrz wykaz zawierający 106 ilustracji dotyczących Polski tam zamieszczonych od stycznia 1861 do czerwca 1864 roku, s. 771-776.
- 2 P.P. Gach, *Francuzi w powstaniu styczniowym*, w: *Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku*, red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, J. Ziótek, Lublin 2001, s. 167-179.
- 3 Ks. J. Jarzębowski, *Katalog wystawy historycznej w stulecie powstania styczniowego*, Londyn 1964, s. 71-82.
- 4 P.P. Gach, *Nowe źródła...*, s. 770-776 wykaz ilustracji dotyczących Polski z podaniem daty ukazania się określonego numeru tygodnika.
- 5 S. Pać, *Powisłe Puławskie w powstaniu styczniowym 1863 r.*, „Studia Puławskie. Nowa Biblioteka Puławska” nr 1, Puławy 2003, s. 51 rycina podpisana „bitwa pod Zyrzynem 6 VIII 1863”.

Należy podkreślić znamienny fakt, że w 1863 roku prawie cała prasa francuska poparła dążenia niepodległościowe Polski i podjętą przez Polaków walkę przeciw dominacji rosyjskiej. Sami Francuzi powołali do życia 4 kwietnia 1863 Komitet Centralny (Comite Central Français) do popierania sprawy polskiej, pod przewodnictwem księcia Franciszka Eugeniusza d'Harcourt (1786-1865), polityka i dyplomaty, zapraszając do niego redaktorów naczelnych i dyrektorów takich pism jak: „Opinion national”, „La Patrie”, „Siècle”, „Débats”, „Temps”, „Revue des Deux Mondes”⁶. Do Komitetu weszło ponadto szereg osobistości francuskich, polityków, historyków i pisarzy znanych z propolskich sympatii, takich jak: C. Montalembert⁷, A. Vavin⁸, St. Marc Girardin, Odillon Barrot⁹, H. Martin¹⁰, P. Lanfrey¹¹, E. Legouvé¹². Komitet ten urządzał rozmaite konferencje i zbiórki pieniędzy na pomoc walczącym o wolność Polakom, prowadził akcję informowania społeczeństwa francuskiego na łamach prasy o toczącym się powstaniu na ziemiach polskich. Spełniał zatem istotną rolę w propagowaniu i obronie polskich interesów. Działalność Komitetu nie doczekała się do dzisiaj naukowego opracowania.

Francuskie czasopisma ilustrowane w XIX wieku

W 1833 roku uchwalono we Francji ustawę wprowadzającą szkoły elementarne w każdej gminie oraz szkoły kształcące nauczycieli w każdym departamencie. W wyniku realizacji tej ustawy nastąpił rozwój szkolnictwa i upowszechnianie się umiejętności czytania i pisania. Wzrosło też zapotrzebowanie na książki i gazety. W XIX wieku pojawiły się czasopisma skierowane do masowego odbiorcy. Na wzrost czytelnictwa prasy wpłynęła coraz częściej stosowana sprzedaż uliczna i rozbudowująca się sieć ulicznych kiosków sprzedaży gazet. Wzrosło też zainteresowanie problematyką polityczną, a tym samym prasą. Liczne zamachy na życie króla, walki robotników, afery korupcyjne, zwiększająca się aktywność stowarzyszeń i organizacji politycznych, wpływały także na rozwój prasy. Powstawały nowe drukarnie, zwłaszcza we Francji w latach 1830-75, które wprowadzały udoskonalenia techniczne (parowe maszyny drukarskie), zwiększały nakłady czasopism, co pozwalało właścicielom na obniżenie cen ich sprzedaży¹³.

Epokowym wydarzeniem w zjawisku rozwoju czytelnictwa było pojawienie się czasopism ilustrowanych: „L'Artiste” (1831), „Magasin pittoresque” (1833), „Charivari” (1832), „Journal des enfants” (1833), „La Caricature” (1835), a zwłaszcza „Illustration” (1843). W tych czasopismach wystąpił specyficzny język złożony z ilustracji, ikon, winiet, rysunków, które w połączeniu z tekstem i składem graficznym (układem i wielkością czcionki) dawały nową, atrakcyjną, a nieznaną dotąd jakość. W tym nowym

6 *Histoire générale de la presse française*, red. C. Bellanger, J. Godechot, P. Guirol, F. Terrou, t. 2: 1815-1871, Paris 1969, s. 334.

7 Montalembert Charles (1810-70), historyk i polityk, republikanin.

8 Vavin Alexis (1792-1863), deputowany w 1848 r.

9 Barrot Camille Odillon (1791-1873), adwokat i polityk, w latach 1848-49 premier.

10 Martin Henri (1810-83), historyk francuski.

11 Lanfrey Pierre (1828-77), pisarz, polityk. W r. 1863 wydał broszurę: *Le rétablissement de la Pologne. Publication de la Revue Nationale*, ss. 16.

12 Legouvé Ernest (1807-1903), literat, członek Akademii od r. 1856. Wspomniane osoby cytuję W. Czartoryski, *Pamiętnik 1860-1864. Protokoły posiedzeń Biura Hotelu Lambert cz. I i II entrevues politiques*, oprac. i wstępem opatrzył H. Wereszycki, Warszawa 1960, s. 124; podaje również informację o zaproszeniu do Komitetu francuskiego redaktorów naczelnych paryskich dzienników.

13 H. Kurta, A. Słomkowska, *Zarys historii prasy francuskiej*, Warszawa 1966, s. 69-71.

języku prasowym zaznaczył się bardzo silny związek między tekstem a obrazem. Początkowo zamieszczane tam drzeworyty naśladowały rysunki piórkciem i dawano je na stronie tytułowej, a potem znajdowały się w tekście, jako istotne uzupełnienie treści, kontrapunkt opowiadania, czy zwornik relacji dziennikarskiej¹⁴.

Wspomniany już ks. J. Jarzębowski dotarł do następujących czasopism i stwierdził, że zamieściły one pokaźną ilość drzeworytów odnoszących się do powstania styczniowego: „Le Monde Illustré” – 60, „L'Univers Illustré” – 20, „Le Charivari” – 17 drzeworytów i 47 litografii, „Galerie des Hommes Illustres” – 22 litografie, a także powieść A. Lamothe, „Les Faucheurs de la Mort” (Kosynierzy śmierci) – 90 drzeworytów.

Podobnie jak wspomniane czasopisma francuskie, drzeworyty dotyczące Polski zamieszczały w ciągu XIX wieku: „The Illustrated London News” (4 drzeworyty), „Illustrated Times” (10 w 1863 roku) i „Punch” (5 drzeworytów) wydawane w Londynie, „Illustrerad Tidning” (w ciągu 1863 zamieszczono 6 ilustracji drzeworytniczych) ukazujące się w Sztokholmie i „Illustrierte Zeitung” w Lipsku¹⁵.

Wielu artystów, zarówno we Francji, Wielkiej Brytanii, jak i w Królestwie Polskim zajmowało się drzeworytnictwem, w którym gra czarnego i białego koloru była czymś podstawowym. Ową grę, jako podstawową zasadę druku i tłoczenia drzeworytu sformułował lapidarnie Feliks Bracquemond (1833-1914) – francuski pisarz, grawer, litograf: „podstawowym elementem druku jest nie czerń farby, ale biel papieru”¹⁶.

W tym miejscu warto dodać kilka uwag o pracy malarza, rysownika i rytownika w pracowniach drzeworytniczych czasopism ilustrowanych. W reprodukcji dzieł malarskich występował często między malarzem a drzeworytnikiem pośrednik, którym był rysownik. Zmniejszał on często obraz umieszczając go na klocku drzeworytniczym. Niektórzy artyści rysowali wprost na odpowiednio zagruntowanej deseczce, albo przenosząc uprzednio przygotowany rysunek, albo interpretując obraz olejny, albo komponując całkowicie nowy. Rytownik wykonywał drzeworyty według dostarczonych mu rysunków. Jego praca miała twórczy charakter i wpływała decydująco na estetykę dzieła. W ten sposób czynności były podzielone na dwie lub trzy osoby: twórcę obrazu, rysownika na deseczce i rytownika. Ostateczny wynik tych czynności w postaci drzeworytu był artystycznym czymś innym w stosunku do oryginalnego obrazu. Zarówno artyści francuscy, jak i polscy nie tylko doglądali prac swych rytowników, ale cenili wykonawców ryciny prasowej i zazwyczaj tolerowali ich interpretację¹⁷.

Tygodnik „L'Illustration. Journal Universel”

Wielkie czasopismo francuskie „L'Illustration. Journal Universel”, pojawiło się jako tygodnik ilustrowany 4 marca 1843 roku¹⁸. Główny udział w jego założeniu miał Edward Tomasz Charton (11 V 1807 – 27 II 1890), pisarz, polityk, adwokat, saint-simonista, 1832 minister prac publicznych, 1848-49 minister edukacji Francji, 1860-1870

14 Ségolème le Men, *Illustration. Histoire de l'art et histoire du livre*, w: *Encyclopedia Universalis*, t. 11, Paris 1992, s. 919-927.

15 Jarzębowski, *Katalog...*, s. 71 Grafika, oprac. M. Paszkiewicz; Ch. Ledré, *Histoire de la presse*, Paris 1958, s. 233-234 wymienia tylko tytuły (wraz z „Illustration”), bez podawania tematyki ilustracji.

16 E. Dacier, *La gravure française*, Paris 1944, s. 121.

17 A. Banach, *Polska książka ilustrowana 1800-1900*, Warszawa 1959, s. 217-218. W swojej obszernej i erudycyjnej pracy autor nie podał ani jednego faktu, świadczącego o współpracy polskich artystów z redakcją czasopisma „Illustration” podczas powstania styczniowego.

18 R. Caratini, *Bordas Encyclopedie. Index Généralités*, Paris 1975, s. 071.1.C.a.

zajmował się nauczaniem elementarnym, w 1871 wybrany do Zgromadzenia Narodowego, w 1876 i ponownie w 1882 wybrany senatorem, od 1867 członek Akademii Nauk Moralnych. Stał na czele lewicy republikańskiej. Charton w latach 1829-30 pełnił funkcję głównego redaktora dwu francuskich czasopism: „Journal de la Société de Morale Chrétienne” i „Bulletin pour l’instruction Élémentaire”. Uczestniczył w założeniu innych czasopism francuskich o charakterze popularnym, takich jak: „Magasin Pittoresque” (1833), „l’Ami de la Maison” (1856), „le Tour du Monde” (1860), „la Bibliothèque des Merveilles”¹⁹.

Tygodnik „L’Illustration” redagowano i wydawano w Paryżu bardzo długo, bo aż do 1944 roku. Stanowił on w ciągu stulecia nie tylko bogate źródło informacji o wydarzeniach dziejących się zarówno we Francji, jak i na świecie, ale również było organem opiniotwórczym poprzez dobór informacji społeczno-ekonomicznych, zamieszczane komentarze polityczne i oceny posunięć rządowych, numery specjalne z tekstami i ilustracjami, suplementy, relacje z przebiegu działań wojennych. Miał też znaczenie kulturalne i artystyczne dzięki drukowanym drzeworytom o walorach artystycznych, rysunkom (w późniejszym czasie także fotografiom), sztukom teatralnym i powieściom²⁰.

Wysoki poziom edytorski i duże znaczenie społeczno-polityczne uzyskało czasopismo dzięki szerokiemu gronu współpracowników: dziennikarzy, artystów, rytmików. O aktualnych we Francji i na świecie wydarzeniach pisali, lub je komentowali: Filip Busoni, Georges Bousquet, Feliks Mornand, Leon de Waily, Wiktor Paulin, potem Julian Claretie, Józef Méry²¹.

Interesujący profil nadali czasopismu również artyści, którzy w latach trzydziestych XIX przygotowywali w paryskiej pracowni 4-5 drzeworytów tygodniowo. Wiele z tych ilustracji zajmowało całą stronę czasopisma, a w latach sześćdziesiątych nawet dwie sąsiednie strony²². Ugruntowali oni wysoką rangę dziennikarską i artystyczną „L’Illustration” w Paryżu. W sumie czasopismo w XIX wieku redagowano z myślą o bogatym czytelniku, ponieważ egzemplarz kosztował 75 centymów, a prenumerata paryska i na prowincji kosztowała 36 franków rocznie. W 1866 r. Illustration miał 18 000 nakładu, „l’Univers illustré” 15 400, „Le Monde illustré” 33 000, „Journal illustré” 105 000 egzemplarzy²³. Magazyn „L’Illustration” pozostał przez cały XIX wiek renomowanym czasopismem francuskim. Nakłady pisma stale rosły i wynosiły: 37 500 w 1891, 48 tys. w 1899, 55 tys. w 1907, 92 tys. w 1914 roku²⁴.

Długotrwałym i płodnym ilustratorem był Edmund Morin (1825-1882), który w ciągu 25 lat współpracował z takimi czasopismami jak: „L’Illustration” (1851-1855), „Monde illustré” (1857-1882 oraz „La Vie parisienne” (1860-1879) oraz przyczynił się do opublikowania wielu dzieł w latach 1860-1879. Ilustrację traktował jako wierną wyrazicielkę uczuć²⁵.

19 *Dictionnaire de biographie française*, red. M. Prevost i R. d’Amat, t. 8, Paris 1959, kol. 675-676.

20 *Grand Larousse encyclopedique en dix volumes*, t. 6, Paris 1962, s. 57 podana informacja, że do współzałożycieli „L’Illustration” należał A. Paulin (o którym nie udało się odnaleźć szerszych informacji), a od 1903 r. był kierowany przez członków rodziny Baschet. Od października 1945 zaczęto wydawać nowy tygodnik „France – Illustration”.

21 *Histoire générale de la presse française*, red. C. Bellanger, J. Godechot, P. Guirol, F. Terrou, t. 2: 1815-1871, Paris 1969, s. 300.

22 Tamże, t. 3: 1871-1940, Paris 1972, s. 95.

23 Tamże, t. 2: 1815-1871, Paris 1969, s. 302.

24 Tamże, t. 3, s. 387.

25 Dacier, jw., s. 167.

W 1857 roku Gustaw Doré (1832-1883), malarz, rysownik i grawer, rozpoczął karierę długotrwałego ilustratora. Mając 17 lat został współpracownikiem „Journal pour rire”, a w latach 1852-1883 został uznany jako mistrz ilustracji drzeworytniczej o wrażliwej wyobraźni. Zajmował się głównie rysowaniem winieta do czasopism francuskich²⁶.

Do słynnej we Francji rodziny drzeworytników należał Tony Beltrand (1848-1904), który pracował dla „L'Illustration” i „Monde illustré” pod kierunkiem Daniela Vierge i Augusta Lepere. D. Vierge (1851-1904, Urrabieta y Vierge, zwany Danielem) malarz, rysownik i grawer, wywarł wpływ razem z Edmundem Morin na powrót artystów do użycia drewna jako materiału reprodukcyjnego. Był wybitnym ilustratorem²⁷. A. Lèpere (1849-1918), malarz, drzeworytnik, uczeń Anglika Smeetona, zadebiutował w „Monde illustré”, zajmował się głównie pejzażami²⁸. Tego rodzaju artystów – współpracowników redakcja paryskiego tygodnika posiadała znacznie więcej.

Istotnym czynnikiem kształtującym profil i linię pisma była osobowość, zainteresowania, a także kwalifikacje każdego redaktora naczelnego. Od roku 1860 naczelnym redaktorem „L'Illustration” był Edmund Texier (1816-1887), literat i dziennikarz francuski, współpracownik „Le Siècle”²⁹. Z nim nawiązał bliższy kontakt Hotel Lambert w 1862 roku. Wzajemne kontakty i zawarte porozumienie okazały się owocne i długotrwałe przynosząc serię publikacji dziennikarskich oraz ilustracji (bardzo często o charakterze reportażowym), które docierały zarówno do wielotysięcznych odbiorców francuskich, jak i zagranicznych.

Współpracownicy „L'Illustration”

Organem Hotelu Lambert w latach 1854-1861 był dziennik „Wiadomości Polskie” redagowany głównie przez najbliższych współpracowników ugrupowania Czartoryskich. Należał do nich: Julian Klaczko (1825-1906), publicysta, krytyk literacki oraz Walerian Kalinka (1826-1886), późniejszy zmartwychwstaniec, historyk XVIII wieku, jeden z przedstawicieli krakowskiej szkoły historycznej³⁰.

W 1861 roku pod zwierzchnictwem przywódcy Hotelu Lambert księcia Władysława Czartoryskiego, uformowało się w Paryżu Biuro stawiające sobie za cel wieloraką pomoc Polakom w odzyskaniu wolności i niepodległości. Posiedzenia członków tego Biura odbywały się raz w tygodniu w Bibliotece Polskiej, a następnie w Hotelu Lambert. Biuro nawiązało bezpośrednią łączność z przedstawicielami prasy francuskiej. Redakcje kilku czasopism zamieszczały dostarczane artykuły, korespondencje i telegramy w zamian za określoną subwencję roczną, abonowanie określonej ilości egzemplarzy i zakup większej ilości egzemplarzy zawierających wiadomości o Polsce³¹.

Władysław Czartoryski otrzymał 15 maja 1863 r. nominację Rządu Narodowego na głównego pełnomocnika dyplomatycznego we Francji. Utworzony wówczas oddział dziennikarski (tzw. Wydział Drukowy) oraz Wydział Agencji Zagranicznych Biura Hotelu Lambert zbudowały zręby współpracy informacyjnej władz powstańczych z wieloma redakcjami czasopism zagranicznych. Oba te wydziały uzupełniały swą działalność: robiły wyciągi z prasy zagranicznej i dostarczały je Rządowi Narodowemu w kraju

26 Tamże, s. 121, 156.

27 Tamże, s. 174.

28 Tamże, s. 164.

29 Czartoryski, *Pamiętnik...*, s. 269.

30 Tamże, s. 26.

31 Tamże, s. 24-27.

oraz swoim przedstawicielstwom w Londynie, Szwecji, Carogrodzie, Bukareszcie i Rzymie, przygotowywały i wysyłały do agencji Havasa³², prasy francuskiej i angielskiej mnóstwo artykułów i ilustracji, informacji i not dotyczących powstania³³. Podtrzymywały w ten sposób zainteresowanie opinii zagranicznej sprawami polskimi. Biuro Czartoryskiego nawiązało stałe i bezpośrednie stosunki z prasą francuską, oparte na wzajemnym zaufaniu, sympatii. W. Czartoryski oceniał, że „większa część dzienników paryskich przyjmowała artykuły, korespondencje i telegramy od nas”, a tylko niektóre z nich „dostawały subwencję pod formą abonamentów lub nabywania stu egzemplarzy każdego, który co o Polsce umieścił”³⁴.

W innym miejscu wyraził takie zdanie na temat prasy: „ta [ukazująca się w 1863 roku] w Paryżu była poniekąd w naszym ręku. Nic bez nas się nie drukowało..., tak że owa opinia publiczna właściwie przez nas była tworzona”³⁵.

Sam książę Władysław nie ustawał w wysiłkach dyplomatycznych zmierzających do zjednania cesarza Napoleona III dla sprawy polskiej³⁶. W najnowszej pracy Marek Jaeger podał, że z usług Biura W. Czartoryskiego i z opracowanych tam materiałów korzystały redakcje szeregu czasopism takich jak: „L’Opinion Nationale”, „La Patrie”, „Siècle”, „Temps”, „Journal des Debates”, „Revue des Deux Mondes”, „Courriere du Dimanche”, „Revue Contemporaine”³⁷. Zdziwienie budzi fakt, że w całej książce M. Jaeger nawet nie znalazła się drobna wzmianka o długotrwałej przecież współpracy paryskiego Biura z „L’Illustration”.

Na posiedzeniu wspomnianego już Biura w dniu 2 czerwca 1863 roku Władysław Czartoryski przedstawił propozycję uczynioną mu w imieniu redaktora naczelnego „L’Illustration” pana Texier, dotyczącą zakupu części udziałów tego tygodnika za 5000 franków. Po wstępnej dyskusji, w czasie której podnoszono, że czasopismo nie posiada wagi politycznej i że nabycie jego części nie zwiększy ilości stron poświęconych problematyce polskiej, podjęto decyzję jego subwencjonowania rocznego w wysokości 2500 franków i jednoczesnej rezygnacji z abonamentu 10 egzemplarzy „Revue Contemporaine”³⁸.

Kierownikiem wspomnianego Oddziału Dziennikarskiego Hotelu Lambert był Leon Kapliński (1826-1873), malarz, publicysta i dziennikarz³⁹. Przebywał on od roku 1848 w Paryżu, a w latach 1862-1864 pracując w Biorze Hotelu Lambert szczególnie uaktywnił się dostarczając prasie francuskiej nie tylko informacji o wydarzeniach na ziemiach polskich, ale również przekazując inne materiały i rysunki. Redagował również

32 Havas Charles (1785-1858) założyciel agencji prasowej noszącej jego nazwisko; W. Czartoryski dzięki swym zabiegom, otrzymał w Agence Havas stałą rubrykę polską, w której zamieszczano bieżące informacje o przebiegu powstania styczniowego na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej.

33 *Polska działalność dyplomatyczna w 1863-1864. Zbiór dokumentów*, pod red. A. Lewaka, t. 1, Warszawa 1937, s. 292 w dniu 14 VII 1863 r. W. Czartoryski raportował Rządowi Narodowemu: „... Wszystkie główne organa najzupełniej nam są przyjazne: Daily News, Morning Advertiser, Sun, Morning Post w Anglii, Journal des Débats, Revue des Deux Mondes, Revue Contemporaine, Monde, półurzędowa Patrie et Pays, organ Ministerstwa Spraw Zagranicznych, opozycyjny Temps, Siècle i Opinion Nationale, głośno przemawiają za nami”.

34 Czartoryski, dz. cyt., s. 31.

35 Tamże, s. 178.

36 W. Śladkowski, *Polacy we Francji*, Lublin 1985, s. 108.

37 M. Jaeger, *Działalność propagandowo-informacyjna władz powstańczych (1794, 1830-1831, 1863-1864)*, Lublin 2002, s. 217.

38 Czartoryski, dz. cyt., s. 269-271.

39 B. Mansfeld, *Powstanie styczniowe w sztuce, w: Powstanie styczniowe 1863-1864. Wrzenie – Bój – Europa – Wizje*, red. S. Kalembka, Warszawa 1990, s. 696.

biuletyny dla prasy i wydawał raz w miesiącu od lutego do września 1863 roku periodyk „Ephémérides Polonaises” (ukazały się 3 tomy), relacjonujący rozwój wydarzeń, walk i represji. Na przełomie 1863/64 r. zrezygnował ze swej funkcji, po napotkaniu trudności we współpracy z J. Klaczko. W pracach paryskiego Biura uczestniczył do początku marca 1864 roku, a potem wycofał się ostatecznie z jego prac⁴⁰.

Ilustratorzy w służbie narodowej

Pewną liczbę rysunków, a może nawet drzeworytów, wykonał Henryk Dziarkowski, malarz, rysownik (1839-1908). Od 1861 roku współpracował w ciągu kilku lat z „Tygodnikiem Ilustrowanym”⁴¹. Co najmniej cztery ilustracje powstały w redakcji „L'Illustration” w Paryżu dzięki jego szkicom i rysunkom. Zostały one podpisane jego nazwiskiem:

1. *Rosjanie zepchnięci z drogi przez Polaków w bitwie pod Kobylanką* wg rys. H. Dziarkowskiego rys. L. Dumont, ryt. G. Durand (Nr 1077 z 14 XI 1863).

2. *Wydarzenia w Polsce – zepchnięcie Rosjan atakiem Ojca Mackiewicza pod Świętobrością k. Kowna* wg szkicu Henryka Dziarkowskiego rys. Godefroy Durand, ryt. C. Smeeton (Nr 1088 z 2 I 1864).

3. *Więzień polski pędzony ulicami Wilna* wg szkicu Henryka Dziarkowskiego rys. Janet Lange, ryt. B. Cosson Smeeton (Nr 1088 z 2 I 1864).

4. *Widok z ogrodu na siedzibę władz w Warszawie podczas balu* wg szkicu H. Dziarkowskiego rys. Janet Lange, ryt. B. C. Smeeton (Nr 1096 z 27 II 1864).

Drzeworyty wykonane według rysunków wspomnianego już Leona Kaplińskiego (1826-1873) zamieszczono m.in. w dwu kolejnych numerach czasopisma: nr 1046 i 1047, odpowiednio z 14 i 21 III 1863. Część drzeworytów tego artysty jest sygnowana lub opatrzona jego inicjałami, stąd ustalenie jego autorstwa nie natrafia na trudności. Potwierdzenie autorstwa dwu prac L. Kaplińskiego: *Błogostawieństwo oddziału powstańczego 1863* oraz *Atak na Ojców w 1863 r.* znajdujemy w publikacji poświęconej temu dziennikarzowi i artyście⁴². Sygnowany drzeworyt przez Kaplińskiego zamieszczono na pierwszej stronie „L'Illustration” (nr 1046 z 14 III 1863) z podpisem: *Wydarzenia w Polsce – atak Polaków na zamek w Ojcowie* – Croquis de M. Kapliński (15,7 cm x 22,1 cm). Inny drzeworyt zatytułowany *Błogostawieństwo oddziału kosynierów udających się do oddziału Langiewicza* (reprodukowany w numerze 1047 „L'Illustration” z 21 III 1863, na dwu sąsiednich stronach ma wymiary 31,5 cm x 48,5 cm, sygnowany u dołu: D'après un croqui de notre correspondant special) jest rodzajem portretu zbiorowego powstańców. Ten typ obrazów rodzajowych o charakterze portretowym zajmuje najważniejszą część w twórczości Kaplińskiego. Znany jest też jego portret zbiorowy przedstawiający 6 postaci chłopów z Górczyna i Junikowa⁴³.

Jak już wspomniano, z Leonem Kaplińskim był zaprzyjaźniony Juliusz Kossak (1824-1899) malarz, rysownik i ilustrator przebywający wraz z żoną w Paryżu w latach 1855-1860. Po powrocie do Warszawy w październiku 1860 r. specjalizował się

40 W. Kalinowska, *Kapliński Leon*, w: *PSB*, t. XI, Kraków 1964-1965, s. 635-637; A. Ryszkiewicz, *Kapliński Leon*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. III, Wrocław 1970, s. 353-357.

41 Z. Nowak, *Dziarkowski Henryk*, SAP, T. 2, Wrocław 1975, s. 144.

42 Ł. Krzywka, *Sztuk-mistrz polski Leon Kapliński (1826-1873)*, Wrocław 1994, s. 206.

43 Tamże, s. 58, 143 – wiadomość o wykonywaniu wielu studiów i obrazów o charakterze portretowym przez Kaplińskiego, a m.in. 6 postaci chłopów z Górczyna i Junikowa; na s. 168 reprodukcja drzeworytu *Atak na Ojców w 1863 r.*

w rysunku przeznaczonym do reprodukcji drzeworytniczej. W latach 1862-68 pracował w „Tygodniku Ilustrowanym” jako kierownik działu artystycznego i nie mógł, ze względu na wszędobylską cenzurę, reprodukować swych prac dotyczących tematyki powstańczej. Mimo to, szereg rycin zamieszczonych w omawianym tygodniku paryskim zdradza jego rękę. W tym czasie na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” ukazało się bardzo dużo jego rysunków oddających polskie realia, dawne obyczaje, charakterystyczne ubiory⁴⁴. Łączy je specyficzny sposób potraktowania ludzi i koni będących z reguły w ruchu, w sytuacji dramatycznej. Badania K. Olszańskiego dowiodły, że J. Kossak wykonał szereg prac w ukryciu, jak np: *Pacyfikacja miasteczka w r. 1863*, *Pościg Kozaków za wozem z powstańcami*, *Powstaniec z dubeltówką*, *Powstaniec konny na widocie w r. 1863*, *Ordynans konny w r. 1863*, *Powstaniec na podjeździe w r. 1863*, *Powstaniec pieszy z 1863 r.*, *Patrol powstańczy w r. 1863*, *Bitwa pod Iłżą*⁴⁵.

Mieszkając z całą rodziną w Warszawie był świadkiem manifestacji patriotycznych, oglądał przemarsze i obozowanie wojsk rosyjskich w Warszawie, widział egzekucje na ulicach miasta i stokach Cytadeli, doświadczał rewizji w swoim mieszkaniu. Jego syn Wojciech Kossak wspominając owe lata pobytu w Warszawie i dom na rogu Alei Jerozolimskich i Nowego Świata, który zamieszkiwali, przywoływał oglądane z balkonu obrazy pędzących na koniach żołnierzy rosyjskich, gdy „trzymając w wyszczerzonych zębach kindżały, pałą z pistoletów”. Wspominał przeżycia towarzyszące niespodziewanej rewizji w pracowni ojca podczas której „przerzucili wszystko, do jednej łazienki nie weszli, a tam właśnie był ów karygodny obraz przedstawiający wyjście oddziału Taczanowskiego z Pyzdr Wielkich w Kaliskiem”⁴⁶. Znane są obrazy Kossaka związane z powstaniem jak np. *Bitwa pod Ignacem* (1865), ukazana na tle pejzażu z sosnami, *Wyjście partii* reprodukowany z jego nazwiskiem w „Tygodniku Ilustrowanym” z roku 1907 (nr 10). W tymże piśmie z 1910 roku zamieszczono reprodukcje czterech charakterystycznych rysunków Kossaka (bez jego podpisu) przedstawiających powstańców w mundurach: wyższego oficera i kawalerzystę, kosyniera i oficera piechoty, artylerzystę i krakusa⁴⁷. Omawiając udział J. Kossaka w akcji powstańczo – ilustracyjnej M. Masłowski przytacza fakt posiadania w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie 23 kolorowanych fotografii rysunków przedstawiających ubiory powstańcze, zaprojektowane przez Kossaka w roku 1863⁴⁸. Zachowane rysunki akwarelowe niewątpliwie dowodzą bliskich kontaktów J. Kossaka z Rządem Narodowym. Są wśród nich reprezentowane mundury takich formacji powstańczych jak: ułan i strzelec konny, szeregowcy, oficerzy, generałowie, adiutanci, artylerzyści, Krakusi, kosynierzy, Żuawi, piechota, urzędnicy administracji wojskowej, lekarze⁴⁹.

44 A. Ryszkiewicz, *Kossak Fortunat Juliusz (1824-1899)*, PSB, T.14, Kraków 1968-69, s. 244-246.

45 K. Olszański, *Juliusz Kossak*, Wrocław 1988, s. 40 i s. 120 katalog ilustracji zawartych w części albumowej.

46 M. Masłowski, *Juliusz Kossak*, Warszawa 1990, s. 37-38. W kwietniu 1863 r. Kossak odwiedzając rodzinę żony w Siąszycach w Kaliskiem, był świadkiem wyruszenia do walki z pobliskich Pyzdr oddziału pułkownika Edmunda Taczanowskiego, w którym znajdowali się również krewni jego żony. Prawdopodobnie na prośbę Rządu Narodowego wykonał wielką akwarelę „Wyjście oddziału Taczanowskiego z Pyzdr w Kaliskiem”, którą wręczono księciu Napoleonowi Bonaparte (bratankowi cesarza Napoleona I) w Paryżu, w dowód wdzięczności za wygłoszoną w senacie francuskim mowę w obronie Polski. Patrz szczegółowe dane na ten temat: Olszański, dz. cyt., s. 40, 41 gdzie również informacja, że obraz ten wisi obecnie w Paryżu w Musée de Napoleon i że w Polsce nie jest znany.

47 Masłowski, dz. cyt., s. 38.

48 Tamże, s. 39.

49 Olszański, dz. cyt., s. 40. Wszystkie wspomniane projekty mundurów formacji powstańczych J. Kossaka, przechowywane obecnie w Muzeum Wojska Polskiego, są zawarte w albumie tego autora.

Z analizy ilustracji zamieszczonych na łamach interesującego nas czasopisma francuskiego, wynika potwierdzenie tezy Masłowskiego, że malarstwo Juliusza Kossaka było przepojone do cna ilustratorstwem i tezy K. Olszańskiego, że w prasie zagranicznej znalazłaby się niejedna praca J. Kossaka opublikowana tam anonimowo.

Wydaje się zatem, że Juliusz Kossak był autorem następujących rysunków o charakterze reportażowym, przedstawiających m.in. sceny batalistyczne, jeźdźców na koniach, egzekucje zaistniałe w Warszawie, które omawiane czasopismo „L'Illustration” opublikowało w formie drzeworytów:

1. *Konwój rekrutów opuszczających Warszawę* (czyli branka ogłoszona przez Wielopolskiego). (Nr 1045 z 7 III 1863, 22 cm x 11,8 cm). Bez podpisu, ale obraz znany z innych reprodukcji, przypisywany J. Kossakowi. K. Olszański zamieścił w swej pracy dwie ryciny J. Kossaka: *Kozacy prowadzą brankę* jako szkic do obrazu *Konwój więźniów wyprowadzanych z Cytadeli na transport w głąb Rosji*⁵⁰.

2. *Bitwa pod Miechowem 17 II 1863*. Scena batalistyczna na tle charakterystycznej architektury kościoła bożogrobców w tym mieście. Wg szkiców J. Bridaki, rys. Ld. L. Dumont, ryt. P.O. Godefroy Durand (Nr 1047 z 21 III 1863, 14,5 cm x 21,8 cm).

3. *Dyktator Marian Langiewicz z szablą*, pod ilustracją przedstawiającą całą postać umieszczono odcisk jego pieczęci i podpis. Ryt. J. Worms, nie sygnowany. (Na pierwszej stronie Nr 1048 z 28 III 1863, 18,7 cm x 9,8 cm).

4. *Pani Pustowojtówna – adiutantka Langiewicza*, rys. M. Chenu, ryt. B. C. Smeton, nie sygnowany (Nr 1048 z 28 III 1863, 8,8 cm x 8,6 cm).

5. *Jeździec polski*, ryt. J. Gaildrau (Nr 1048 z 28 III 1863, 9,6 cm x 5,0 cm).

6. *Kawaleria polska; trzech jeźdźców*, ryt. L. Dumont (Nr 1048 z 28 III 1863, 7,0 cm x 10,3 cm).

7. *Polski ułan*, ryt. J. Gaildrau (Nr 1048 z 28 III 1863, 13,7 cm x 6,7 cm).

8. *Jan Dłużewski – uczeń szkoły wojskowej z Saint-Cyr, oficer polski*, wg szkicu naszego specjalnego wysłannika; ryt. S. Worms (Nr 1048 z 28 III 1863, 13,7 cm x 6,7 cm).

9. *Polski generał – Józef Wysocki*, rys. M. Chenu wg fotografii M. Kena, ryt. B. C. S[meeton] (Nr 1048 z 28 III 1863, 9 cm x 8,9 cm).

10. *Kosynierzy polscy; trzy postacie stojące z kosami*, ryt. J. Gaildrau (Nr 1048 z 28 III 1863, 11,9 cm x 6,1 cm).

11. *Żydowski handlarz ciastkami; brodata postać ubrana w długi płaszcz i cylinder na głowie, z zakrytym koszem przewieszonym na taśmie przez ramię, podająca na tacy ciastka trzem żołnierzom w różnych mundurach*, ryt. J. Gaildrau (Nr 1048 z 28 III 1863, 10,5 cm x 7,9 cm).

12. *Strzelcy polscy (Fusiliers polonais); trzy postacie mężczyzn stojące z bagnietami zatknietymi na broń*, ryt. J. Gaildrau (Nr 1048 z 28 III 1863, 11,8 cm x 5,8 cm).

13. *Polska markietanka, postać kobiety z dużym naczyniem umieszczonym w chustce na plecach, podająca kubek żołnierzowi opartemu na karabinie*. Ryt. B. C. S[meeton]. Wg szkiców naszego specjalnego korespondenta (Nr 1048 z 28 III 1863, 10,4 cm x 7 cm).

14. *Pikieta polskich powstańców. Grupa powstańców uzbrojona w kosy odpoczywa w pobliżu kapliczki*. Rys. J. Gaildrau, ryt. L. Dumont (Nr 1048 z 28 III 1863, 12,7 cm x 14,6 cm).

⁵⁰ Olszański, dz. cyt., s. 40.

15. *Obóz Langiewicza k. Michałowic*. Ryt. J. Worms, wg szkiców naszego specjalnego korespondenta (Nr 1048 z 28 III 1863, 14,9 cm x 22,1 cm).

16. *Ranny kapelan odprowadzany z pola walki. Jeden z odprowadzających trzyma konia za uzdę, przy drugiej postaci z ręką na temblaku leży (martwy?) koń. Na drugim planie widoczni kosynierzy atakujący uciekających na koniach żołnierzy rosyjskich*. Rys. L. Dumont, ryt. J. Worms (Nr 1048 z 28 III 1863). Obraz nie sygnowany.

17. *Bitwa pod Węgrowem. Scena przedstawiająca szturm kosynierów na grupę żołnierzy rosyjskich broniących działa* (Nr 1048 z 28 III 1863). W podpisie: wg szkiców naszego specjalnego wysłannika.

18. *Poczet jeźdźców na koniach ze sztandarem*. Nr 1062 z 4 VII 1863. W podpisie: wg szkicu J[uliusza] K[ossaka].

19. *Pożar pałacu hrabiego Zamoyskiego w Warszawie*. Nr 1076 z 10 X 1863. W podpisie wg szkicu naszego specjalnego wysłannika.

20. *Przed egzekucją Kosinińskiego na placu Bankowym w Warszawie*. Nr 1084 z 5 XII 1863. W podpisie: wg szkicu naszego specjalnego wysłannika.

Najprawdopodobniej autorem kilku ilustracji był Michał Elwiro Andriolli (1836-1893), który wziął czynny udział w powstaniu styczniowym (po podróży do Italii i Anglii wrócił w 1862 roku do rodzinnego Wilna). Walczył w oddziale Ludwika Narbutta aż do bohaterskiej śmierci swego dowódcy w bitwie pod miejscowością Dubicze w dniu 5 maja 1863 roku. Podczas tej potyczki został ranny, potem aresztowany. Uciekł z więzienia w Kownie, potem przekradł się do Rygi, skąd pod zmienionym nazwiskiem dopłynął statkiem przez Danię do Londynu. W czerwcu 1864 roku znalazł się już w Paryżu, gdzie „dostarczał rysunki dla magazynów ilustrowanych”, a prawdopodobnie również dla „L'Illustration” jako już znany od lat współpracownik⁵¹, a może ów „specjalny wysłannik”? W literaturze przedmiotu podawane są informacje o jego licznych obrazach smutku i żałoby, o charakterystycznej, zwichrzonej kresce, romantycznym wyrazie i teatralnym geście. Istotna jest również wiadomość o umieszczeniu w 1864 roku jego rysunku pt. „Emigracja Czerkiesów” [do Turcji] na łamach „L'Illustration”⁵². Naszym zdaniem jest on autorem co najmniej kilku innych rycin zamieszczonych w omawianym czasopiśmie. A mianowicie:

1. *Bitwa pod Olszanką* (drzeworyt zamieszczony w numerze 1052 z 25 IV 1863).
2. *Grupa ochotników opuszcza Grodno* (Nr 1053 z 2 V 1863).
3. *Odpoczynek ochotników polskich na Litwie* (sygnowany jako Teophil Schulen, nr 1059 z 13 VI 1863).
4. *Ranni powstańcy odwożeni do swojej wsi* (Nr 1067 z 8 VIII 1863).
5. *Cmentarz powstańców w Polsce* (sygnowany jako Teophil Schulen, nr 1113 z 25 VI 1864).

51 T. Jabłoński, *Andriolli Michał Elwiro*, PSB, T.1, Kraków 1935, s. 95-96; J. Wiercińska, *Andriolli Michał Elwiro*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 12-13; też, *Andriolli Michał Elwiro*, SAP, T.1, Wrocław 1971, s. 28-31 autorka zwraca uwagę, że przebywając w latach 1864-1866 w Paryżu „zarabiał ilustrowaniem pism francuskich”. A. Banach, *Polska książka ilustrowana 1800-1900*, Warszawa 1959, s. 301 podkreśla, że dał się poznać jako nieprzeciętny talent rysowniczy otrzymując zamówienia we Francji i Anglii.

52 G. Socha, *Andriolli i rozwój drzeworytu w Polsce*, Wrocław 1988, s. 20 – rysunek znajdował się w numerze 1136, R. 1864, s. 350.

Autorem szkiców i rysunków mógł być również Wincenty Smokowski (1797-1876), malarz, rysownik, grafik, ilustrator, lekarz, historyk sztuki⁵³.

Na podstawie dostarczonych do Paryża szkiców i rysunków francuscy ksylografiowie wykonywali drzeworyty. Wśród rytowników francuskich zajmujących się tymi rysunkami występowały takie nazwiska jak: Godefroy Durand, Janet-Lange, Janet Gustave, G. Paget, Castelmans, Jules Worms (1832-1924), Best. Cosson Smeeton (B.C.S.), Jules Gaildrau, Luis Dumont, Adrien Lavieille, Paul Delaroche, Marie Chenu. W omawianym okresie 1861-1864 wykonali oni bardzo dużo drzeworytów dla redakcji czasopisma „L'Illustration” w Paryżu (nie tylko dotyczących Polski).

Godefroy Durand (ur. 1832) był malarzem, rysownikiem, ilustratorem wielu książek, m.in. *Renana Życie Chrystusa*⁵⁴.

Janet Ange-Louis zwany Janet-Lange (1815-1872) jest znany jako malarz historyczny, portrecista, litograf. Istnieje potwierdzenie, że w ciągu wielu lat ściśle współpracował z tygodnikiem „L'Illustration”⁵⁵.

Janet Gustave (ur. 1829), brat Janeta Lange, również współpracownik tego pisma⁵⁶.

Jules Worms (1832-1924), malarz, ilustrator, rysownik, laureat wielu odznaczeń dla artystów⁵⁷.

Best. Cosson Smeeton (B.C.S., Burn Smeeton) drzeworytnik pracujący w Paryżu w latach 1840-1864⁵⁸.

Jules Gaildrau (1816-1898) malarz, wieloletni współpracownik „L'Illustration”⁵⁹.

Luis-Paul-Pierre Dumont (1822-?), malarz, drzeworytnik pracujący w Paryżu w XIX wieku⁶⁰.

Jacques-Adrien Lavieille (1818-1862), drzeworytnik odznaczony wielokrotnie (1849, 1859) medalami za swe dzieła. Pracował także w Anglii (1837) i Rosji (1842), współpracował z wieloma czasopismami i wydawnictwami⁶¹.

François Stroobant (1819-1916) malarz architektury, pejzażysta, ilustrator, rytownik, litograf⁶².

Paul Hippolyte Delaroche (1797-1856), malarz historyczny, portrecista, laureat wielu nagród przyznawanych artystom we Francji⁶³.

Marguerite-Marie Chenu (1829-?) malarka, portrecistka, wystawiała w salonie paryskim w latach 1852-1861⁶⁴.

Szereg ilustracji opatrzonych zostało – oprócz stosownego podpisu – notatką: „według rysunku naszego specjalnego wysłannika”. Otóż kwestią do wyjaśnienia pozostaje kim był ów specjalny wysłannik (jeden, czy raczej kilku?). Niektóre natomiast sygnowane były takimi nazwiskami jak: Boni, M. Carauli, A.C. Wiesner, wspomniany już Henryk Dziarkowski, Lamberti.

53 I. Jakimowicz, *Smokowski Wincenty*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 833.

54 E. Benizet, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays*, T. 3, Paris 1966, s. 434

55 Tamże, T. 5, s. 120

56 Tamże, s. 120.

57 Tamże, T. 8, s. 794.

58 Tamże, T. 7, s. 805.

59 Tamże, T. 4, s. 129.

60 Tamże, T. 3, s. 404.

61 Tamże, T. 5, s. 445.

62 Tamże, T. 8, s. 160.

63 Tamże, T. 3, s. 142-143.

64 Tamże, T. 2, s. 472.

Redaktor naczelny „L’Illustration” w numerze 1046 z 14 marca 1863 roku powiadamiał czytelników o wysłaniu do Polski specjalnego korespondenta, niejakiego M. Lallemand, który „szczęśliwie dotarł do Krakowa, skąd nadesłę serię rysunków”⁶⁵. Warunki prowadzenia działań powstańczych nakazywały, aby szef czasopisma podał pseudonim wysłanego dziennikarza, a nie jego prawdziwe nazwisko. I tak rzeczywiście było. Zamieszczone później korespondencje i drzeworyty nie zostały podpisane takim nazwiskiem. Skądinąd wiadomo, że 12 marca 1863 roku do obozu Langiewicza w Sosnowce przybyli korespondenci pism zagranicznych. Dla nich „kosynierzy ogniskami ze słomy iluminowali obóz”⁶⁶. Do autorów podpisanych korespondencji należeli: Maxime Jaxa, Władysław Lambiski z Warszawy, C. Wiesner.

Prawdopodobnie korespondentów i „specjalnych wysłanników” czasopisma należy szukać również w kręgu francuskich ochotników – uczestników powstania styczniowego. Francuzi walczyli jako prości żołnierze, oficerowie, a także pracowali w szpitalach powstańczych⁶⁷. Kilkudziesięciu oficerów zwerbował na wiosnę i latem 1863 roku Hotel Lambert, a Rząd Narodowy powierzył im wysokie funkcje. Największą sławę zdobył podoficer armii francuskiej i świetny organizator powstańczej formacji tzw. żuawów śmierci François Rochebrune biorący udział w kampanii Langiewicza i awansowany do stopnia generała przez władzę powstańcze. Żuawi śmierci prowadzeni przez Rochebruna walczyli na ulicach Miechowa 17 lutego 1863 roku, gdzie pozostawili najwięcej poległych, a następnie w kampanii Langiewicza w bitwach pod Chrobrzem (17 marca) i natępnego dnia pod Grochowiskami.

Warto podkreślić, że redaktor naczelny „L’Illustration” Edmund Texier wielokrotnie wypowiadał się bardzo przychylnie w sprawach powstania styczniowego opierając się na przysyłanych mu wiadomościach i listach. Tak np. w numerze z 18 kwietnia 1863 roku podkreślił, że według docierających do Paryża wiadomości powstańcy na ziemiach polskich odnoszą zwycięstwa prawie każdego dnia, że panuje wśród Polaków powszechny entuzjazm, a przez granicę pruską i austriacką ciągle przedostają się nowi ochotnicy do oddziałów powstańczych. Wśród nich znajduje się dość duża liczba Francuzów⁶⁸.

Jak już wspomniano wszystkim ilustracjom towarzyszyły większe lub mniejsze noty i komentarze sporządzane w redakcji, a także korespondencje i relacje z przebiegu wojny partyzanckiej, biogramy dowódców wysyłane potajemnie do Paryża. Drukowano również artykuły historyczne, zamieszczano charakterystykę działań politycznych władz państwowych zainteresowanych Polską. Wśród autorów tych tekstów znalazły się takie osoby jak: Edmund Texier – redaktor naczelny „L’Illustration” oraz dziennikarze pracujący w tej redakcji A. Letellier, Pierre Paget, H. Castelmans, Franciszek Stroobant, Aleksander de Saint-Albin. Autorami byli też polscy emigranci, np. Leon Zienkiewicz (artykuł pt. „Padlewski i Langiewicz, dowódcy ruchu powstańczego w Polsce”, Nr 1045 z 7 III 1863). Część publikacji sygnowano tylko inicjałami, np. A.Z. (nota o Stawiarskim z 28 XI 1863), B., W.S., M.J.L (Janet Lange?), A.C.W.

65 „L’Illustration”, R.21, T.41, Nr 1046, s. 161 – E. Texier, *Revue politique de la semaine*.

66 H. Rzadzowska, *Marian Langiewicz*, Warszawa 1967, s. 259; autorka zamieściła trzy ryciny ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, które są najprawdopodobniej kopiami z „L’Illustration”: s. 107 ryc. 2 *Obóz [Langiewicza] na Świętym Krzyżu*, s. 218 ryc. 5 *M. Langiewicz z emblematami dyktatora* (druki ulotne Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie), s. 273 ryc. 9 *Kwatera Bentkowskiego*.

67 E. Kozłowski, *Cudzoziemcy w powstaniu styczniowym*, w: *Stanisław Bechi i inni cudzoziemcy w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1986, s. 21-31.

68 „L’Illustration”, R.21, Vol. 41, Nr 1051, 18 IV 1863, s. 242.

Sprawą istotną było usytuowanie artykułu, czy ilustracji. Pierwsze strony czasopisma rezerwowano dla informacji gorących, ważnych, aktualnych. W ciągu 1861 roku tylko jeden raz (portret ks. Adama Czartoryskiego, nr 961 z 27 VII 1863), a w 1863 roku aż siedem razy, w 1864 roku tylko jeden raz, problematyka i rycina polska gościły na pierwszych stronach „L'Illustration”. Kolejno przedstawiały one:

* *Błogosławieństwo arcybiskupa warszawskiego po uroczystościach ku czci księcia A. Czartoryskiego* (Nr 967 z 7 IX 1863).

* *Wydarzenia w Polsce – atak Polaków na zamek w Ojcowie* (Nr 1046 z 14 III 1863).

* *Dyktator Langiewicz, jego pieczęć i podpis* (Nr 1048 z 28 III 1863).

* *Wydarzenia w Polsce. Polacy podpalający kościół greko-unicki przy drodze do Nowogródka wg Szkicu M. Lamberta* (Nr 1054 z 9 V 1863).

* *Polski poczet sztandarowy* (Nr 1062 z 4 VII 1863).

* *Nowe polskie mundury* (Nr 1073 z 19 IX 1863).

* *Król Polski Jan III Sobieski w otoczeniu rodziny wg ilustracji J. Matejki* (Nr 1074 z 26 IX 1863).

* *Generał polski Bossak wg fotografii W. Rzewuskiego* (Nr 1102 z 9 IV 1864).

Pozostałe ilustracje i informacje o zmaganiach wojennych znajdowały się wewnątrz numerów zajmując niekiedy całe strony i odpowiednio złożone kolumny. Widać było, że redakcja przywiązywała do nich wielką wagę.

Pewną część ilustracji rytowano w Paryżu na podstawie fotografii wykonanych przez zawodowych fotografów, takich jak: Karol Adolf Beyer (1818-1877)⁶⁹, Walery Rzewuski (1837-1888)⁷⁰, Mieczkowski, M. Korsun, Ken, M. Bever, M. Bingham, Nadar (Feliks Tournachon 1820-1910)⁷¹, Seyfrid, Zeuschner. Nazwiska te umieszczano w podpisach pod ilustracjami. Z licznych monografii i pamiętników wiadomo, że przed wyruszeniem do obozów powstańczych młodzi ochotnicy robili sobie na pamiątkę pojedyncze i zbiorowe fotografie w warszawskich i krakowskich zakładach fotograficznych⁷². Sam W. Rzewuski zapraszał w Krakowie do siebie powstańców, aranżował „sceny obozowe”, wykonywał szereg odbitek fotograficznych przedstawiających dowódców powstania i rozprowadzał je wśród mieszkańców Krakowa. Trzeba podkreślić i to, że działał nie tylko w swoim zakładzie, ale w marcu 1863 roku obfotografował również obóz Langiewicza, wykonał szereg zdjęć samego dowódcy, Henryki Pustowojtówny i innych uczestników⁷³. Wspomniane zakłady fotograficzne dostarczały prawdopodobnie klisze fotograficzne i same zdjęcia wysłannikom i współpracownikom paryskiej redakcji czasopisma.

Fotografie powstańcze mogły docierać do Paryża w formie biletów wizytowych, wydawanych przez władze powstańcze. O tych biletach informowała prasa powstańcza,

69 M. Gumowski, Z. Mann, *Bajer (recte Beyer) Karol Adolf*, PSB, T. 1, Kraków 1935, s. 220; E. Triller, *Beyer Karol Adolf, Bajer (18 II 1818 Warszawa – 8 XI 1877)*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 62; był to fotograf, numizmatyk, archeolog, założyciel drukarni fotograficznej w 1870 r. w Warszawie. Był autorem licznych prac z zakresu numizmatyki, archeologii i fotografii.

70 *Pamiętnik kapelana ks. Serafina Szulca*, w: *Zapomniane wspomnienia*. Opracował, opatrzył wstępem i posłowiem E. Kozłowski, Warszawa 1981, s. 116 podaje wiadomość, że w 1863 r. w obozie Langiewicza robił zdjęcia fotograf z Krakowa i wieloletni radny tego miasta Walery Rzewuski.

71 Benizet, *Dictionnaire critique...*, T. 6, Paris 1966, s. 299.

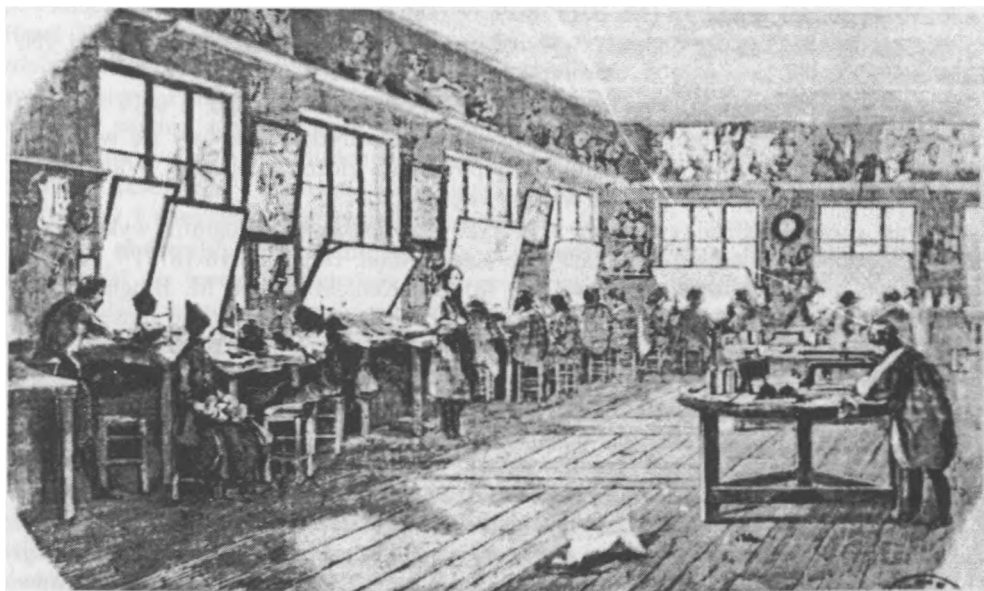
72 W. Zdżarski, *Historia fotografii warszawskiej*, Warszawa 1974, s. 40.

73 W. Mossakowska, *Powstańcze fotografie Walerego Rzewuskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 41(1979), Nr 1, s. 125-129. W. Rzewuski miał w obozie Langiewicza młodszego brata Bolesława, który wykonywał również fotografie. Nie zachowały się one do dzisiaj.

a czasopismo „Polska” zamieściło wykaz tych fotografii „wyobrazających wypadki wojenne z pierwszego półrocza roku bieżącego [1863]” dodając, że można je nabyć w „kompletach lub pojedynczo drogą Organizacji Narodowej. Część czystego zysku przeznaczona zostanie na rannych obrońców Ojczyzny. Po rozsprzedaniu pierwszej serii wyjdzie niebawem druga, przedstawiająca dalszy przebieg wypadków”⁷⁴.

Poniżej zamieszczono wybór ilustracji z omawianego czasopisma, które skupiają się wokół następującej problematyki:

- I. Portrety zbiorowe powstańców.
- II. Umundurowanie, uzbrojenie i sceny z życia codziennego.
- III. Wygląd miast polskich (głównie Warszawy), sceny egzekucji, konwojowania powstańców.
- IV. Sceny bitewne, potyczki powstańcze.

Ryc. 1 Pracownia drzeworytnicza czasopisma „L’Illustration” w 1844 r. Wg *Histoire générale de la presse française*, sous la dir. C. Bellanger, J. Godechot, P. Guiral, F. Terrou, t. 2 : 1815-1871, Paris 1969, s. 305.

74 *Prasa tajna z lat 1861-1864*, cz. 2, pod red. S. Kieniewicza i I. Millera, Wrocław 1969, s. 268, 339-340; spis ten zawierał 29 pozycji: 1. Aresztowania polityczne w Warszawie, 2. Branka na Starym Mieście, 3. Zabieranie popisowych z domów, 4. W Puszczy Kampinoskiej, 5. Zdrajca Zdanowicz w Kazimierzu, 6. Bitwa pod Węgrowem, 7. Noc po bitwie pod Węgrowem, 8. Rabunek kościoła w Działkowiecach, 9. Rewizja pociągu pod Rudą Guzowską, 10. Morderstwo leśniczego Zewalda, 11. Langiewicz przy Ś[więto]krzyskiej Górze, 12. Obrona Pieskowej Skały, 13. Bitwa pod Małagoszczą, 14. Przewóz rannych do Krakowa, 15. Wręczenie jen. Langiewiczowi szabli Kościuszki, 16. Przysięga dyktatora, 17. Szturm do Miechowa, 18. Rabunek Miechowa, 19. Rabunek i spalenie Suchedniowa, 20. Dyktator pod Grochowiskami, 21. Schwytanie dyktatora przez Austriaków, 22. Obóz Cieszkowskiego pod Smoleniem, 23. Śmierć księdza Benwenuty, 24. Śmierć P. Piotrowiczowej, 25. Bitwa Mieleckiego pod Pątnowem, 26. Wyjście warszawiaków przez wały, 27. Śmierć mjr Remiszewskiego pod Babicami, 28. Pogrzeb poległych pod Babicami, 29. Zasadzka Mystkowskiego na Tolla pod Czyżowem.

Ryc. 2 Portret zbiorowy powstańców. Wydarzenia w Polsce. Błogosławieństwo kosnierów udających się do obozu Langiewicza, wg rysunku naszego wysłannika specjalnego, Nr 1047 z 21 III 1863.

Ryc. 3 Portret zbiorowy powstańców. Wydarzenia w Polsce. Pierwsze walki pod Olszanką w guberni augustowskiej, wg rysunku naszego specjalnego wysłannika, Nr 1052 z 25 IV 1863 r.

L'ILLUSTRATION,

JOURNAL UNIVERSEL.

Abonnements pour Paris et les Départements :
 12 mois, 18 fr.; — un an, 20 fr.; — le numéro, 15 c.
 Édition mensuelle, 1 fr.; le volume semestriel, 15 fr.

ABONNEMENTS POUR L'ÉTRANGER :
 Plus cher; plus les droits de poste, suivant les tarifs.
 Les abonnements partent du 1er de chaque mois.

21e ANNÉE. VOL. III. N° 1073.
Samedi 19 Septembre 1863.
 L'Administration ne répond pas des manuscrits et ne s'engage pour rien à les rendre.
 Tu les unités, la traduction et la reproduction à l'étranger sont interdites.
 BUREAUX : RUE RICHELIEU, 60.

Direction, Rédaction, Administration :
 Toutes les communications relatives au journal, réclamations de changements d'adresse, doivent être adressées à M. A. G. MARS, DIRECTEUR-GERANT.
 Les demandes d'abonnement doivent être accompagnées d'un mandat sur Paris ou sur la poste.

SOMMAIRE.
 que de la semaine. — Les Embellissements de la province. — de voyage. — Le commandant de Foucault, tué à Puchla. — de la prise de Puchla, à Rio-Jancero. — Exposition de Bruxelles (suite). — Chronique mensuelle. — L'ambassade en France. — Couvrir d'Alençon. — La baronne d'Agropolis (suite et fin). — Salon de 1863. — Bulletin bibliographique. — Phare des Triangis. — Cadavres retrouvés à Pompéi.

REVUE POLITIQUE DE LA SEMAINE
 Le *Moniteur* a publié le rapport présenté, le 1863, à l'assemblée des notables réunis à Me... se souvient qu'après avoir pris possession de ce tale, le général Forey avait nommé une junte de trente-cinq membres; que cette junte choisit cent quinze notables pour en former une blee, chargée de discuter quelle forme de g

Ryc. 4 Nowe uniformy polskie, Nr 1073 z 19 IX 1863 r.

Ryc. 5 Wydarzenia w Polsce. General Bentkowski i jego sztab, Nr 1051 z 18 IV 1863 r.

Ryc. 6 Przybycie ochotników galicyjskich do Drużkopola na Wołyniu, wg rysunku M. Boni, Nr 1062 z 4 VII 1863 r.

Ryc. 7 Umundurowanie, uzbrojenie i sceny z życia codziennego, Nr 1048 z 28 III 1863 r.

Ryc. 8 Wydarzenia w Polsce. Przed egzekucją Kosińskiego na pl. Bankowym w Warszawie w dniu 30 IX 1863, Nr 1084 z 5 XII 1863 r.

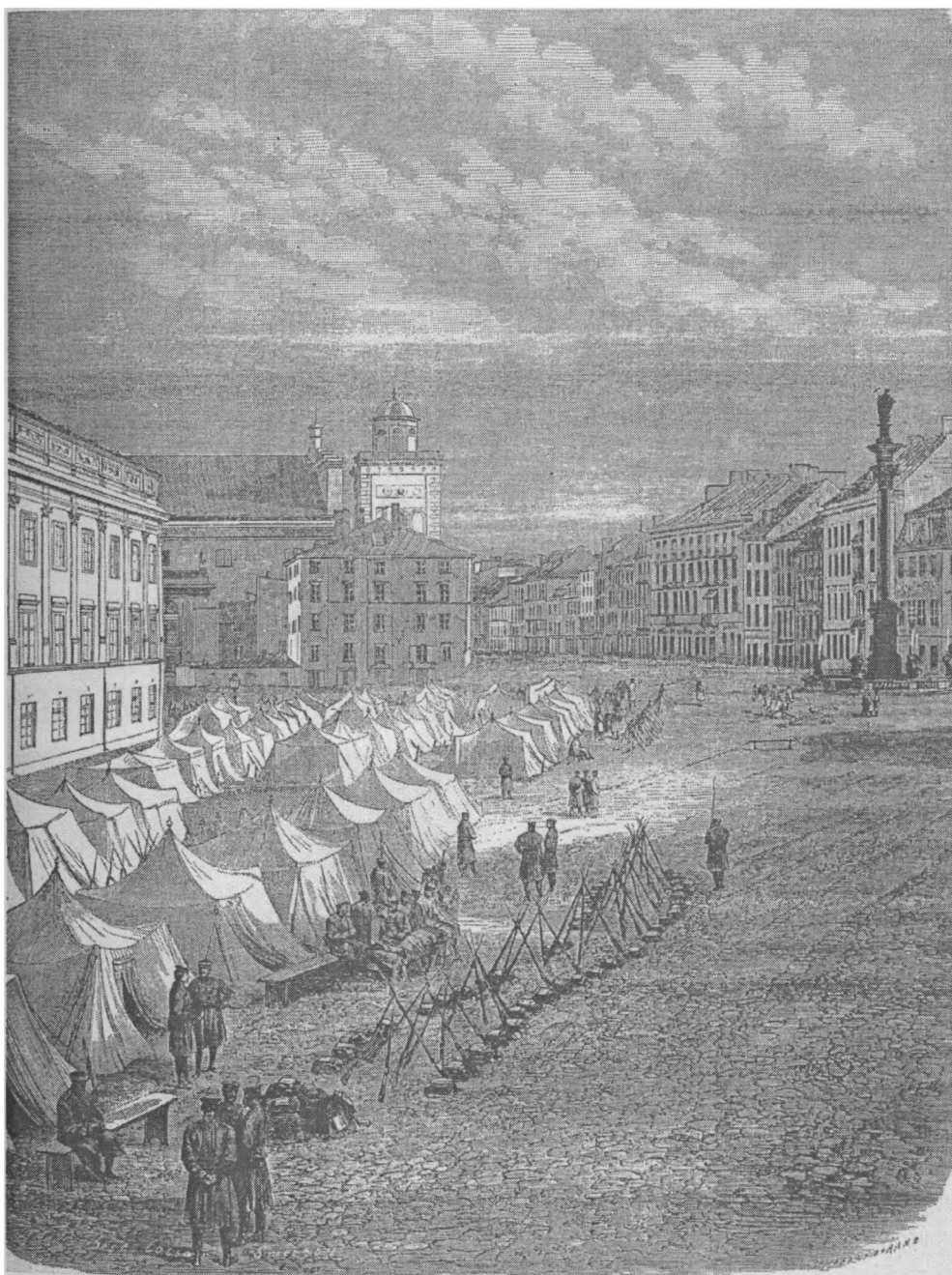
Ryc. 9 Więźniów polski na ulicach Wilna, wg rysunku H. Dziarkowskiego, Nr 1088 z 2 I 1864 r.

Ryc. 10 Widok pałacu Naczelnika Warszawy od strony ogrodu w czasie balu, wg rysunku H. Dz[iarkowskiego], Nr 1096 z 27 II 1864.

Ryc. 11 Zniszczenie fortepianu Chopina. Pożar pałacu hrabiego Zamoyskiego w Warszawie, wg rysunku naszego specjalnego wysłannika, Nr 1076 z 10 X 1863 r.

Ryc. 12 Obozowisko żołnierzy rosyjskich na placu w Warszawie, wg fotografii Korsuna, Nr 1073 z 19 IX 1863 r.

Ryc. 13 Wydarzenia w Polsce. Atak Polaków na zamek w Ojcowie, wg rysunku Kaplińskiego, Nr 1046 z 14 III 1863 r.

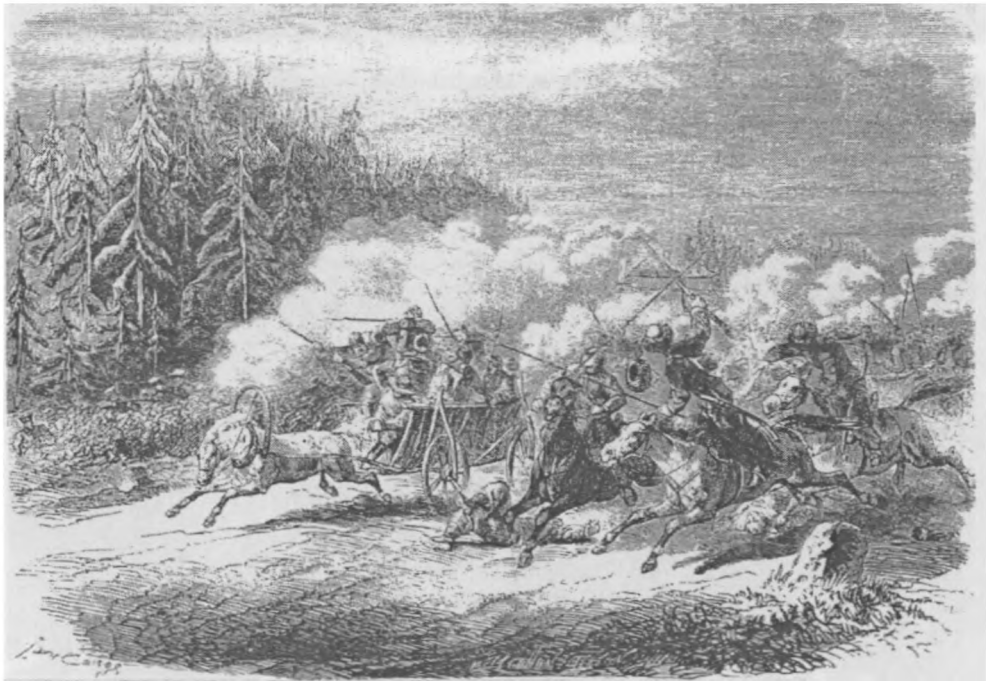

Ryc 14 i 15 Ochotnicy opuszczający nocą Kraków aby udać się do armii powstańczej, poniżej – Bitwa pod Węgrowem, wg rysunku naszego specjalnego wysłannika, Nr 1048 z 28 III 1863 r.

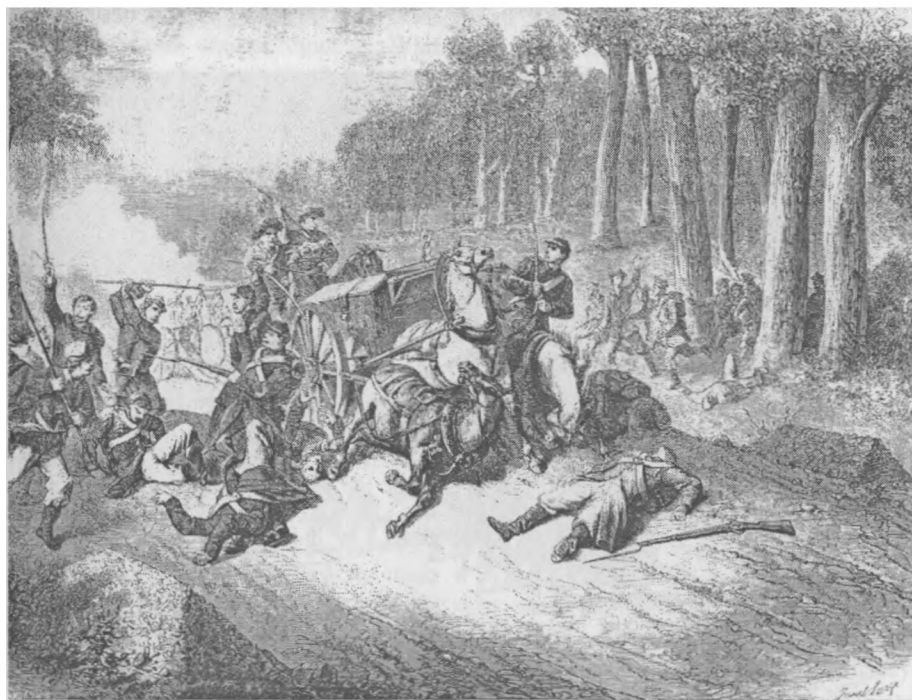
Ryc. 16 Wydarzenia w Polsce. Bitwa o Miechów 17 II 1863, wg rysunku J. Bridaka, Nr 1047 z 21 III 1863 r.

Ryc. 17 Konwój rosyjski zaatakowany przez Polaków pod Kozłową Rudą na Litwie, wg rysunku M.K., Nr 1052 z 25 IV 1863 r.

Ryc. 18 Wydarzenia w Polsce. Bitwa pod Krasnobrodem, wg rysunku W.S., Nr 1058 z 6 VII 1863 r.

Ryc. 19 Wydarzenia w Polsce. Bitwa pod Żyrzynom (województwo lubelskie), wg rysunku Maxima Jaxy, Nr 1080 z 7 XI 1863 r.

Ryc. 20 Rosjanie zmuszeni do odwrotu przez Polaków podczas bitwy pod Kobylanką, wg rysunku Dziarkowskiego, Nr 1081 z 14 XI 1863 r.

Ryc. 21 Wydarzenia w Polsce. Bitwa pod Rachowem, wg rysunku Wiesnera, Nr 1105 z 30 IV 1864 r.